

वक्रोक्तिः संस्कृतकाव्यशास्त्रे

Dr. Lathakumary. P. C

Associate professor

Dept. Of Sanskrit, St. Thomas college, Kozhanchery. P. O, pathanamthitta.

सारांश

वक्रोक्तिः संस्कृतकाव्यशास्त्रे महत्त्वपूर्णः काव्यसौन्दर्यविषयकः सिद्धान्तः अस्ति। कुन्तकाचार्येण प्रतिपादिता इयं सिद्धान्तः काव्यस्य आत्मानं वक्रतायां निहितं मन्यते। वक्रोक्तिः इति शब्दः 'वक्र' तथा 'उक्ति' इत्यनयोः समासः अस्ति, यत्र वक्रं वक्रतां वैचित्र्यं वा दर्शयति, उक्तिः च कथनं व्यक्तीकरणं वा। अतः वक्रोक्तिः विलक्षणा असामान्या च कथनविधिः भवति। अस्मिन् शोधप्रबन्धे वक्रोक्तिसिद्धान्तस्य ऐतिहासिकविकासः, सैद्धान्तिकाधारः, वर्गीकरणः, अन्यैः अलङ्कारसिद्धान्तैः सह तुलनात्मकविश्लेषणं च प्रस्तूयते। कुन्तकस्य वक्रोक्तिजीवितम् इति ग्रन्थः प्रमुखतया आलोच्यते। वक्रोक्तिः षड्विधा भवति - वर्णवक्रता, पदपूर्वार्धवक्रता, पदपरार्धवक्रता, वाक्यवक्रता, प्रकरणवक्रता, प्रबन्धवक्रता च इति। प्रत्येकस्य वक्रतायाः विशेषाः उदाहरणानि च प्रदत्तानि सन्ति। वक्रोक्तिसिद्धान्तः ध्वनिसिद्धान्तेन अलङ्कारसिद्धान्तेन च कथं भिद्यते इति विचार्यते। निष्कर्षतः वक्रोक्तिसिद्धान्तः काव्यसौन्दर्यस्य मौलिकः पक्षः प्रकाशयति इति प्रतिपाद्यते।

बीजशब्दाः: वक्रोक्तिः, कुन्तकः, वक्रोक्तिजीवितम्, संस्कृतकाव्यशास्त्रम्, वक्रता, वैदग्ध्यभङ्गिभणितिः, ध्वनिसिद्धान्तः, रससिद्धान्तः, अलङ्कारशास्त्रम्, काव्यजीवितम्।

प्रस्तावना

संस्कृतकाव्यशास्त्रे काव्यस्य सौन्दर्यं किमिति प्रश्नः शताब्दीभ्यः विमृश्यते। भरतमुनिप्रभृतयः आचार्याः विविधान् सिद्धान्तान् प्रतिपादितवन्तः।¹⁶ रसः, अलङ्कारः, ध्वनिः, रीतिः, वक्रोक्तिः, औचित्यम् इत्यादयः सिद्धान्ताः काव्यस्य आत्मानं विषये भिन्नभिन्नानि मतानि प्रस्तुवन्ति। एतेषु वक्रोक्तिसिद्धान्तः कुन्तकाचार्येण नवमे-दशमे शताब्द्याम् विशेषतया प्रतिपादितः। कुन्तकः स्वीयग्रन्थे वक्रोक्तिजीवितम् इति नाम्नि वक्रोक्तिं काव्यस्य जीवितं काव्यात्मानं वा घोषयति।^{16,1}

वक्रोक्तिः इति पदं व्युत्पत्त्या 'वक्र' धातोः 'उक्ति' च समासेन निष्पन्नम्। 'वक्र' इति शब्दः वक्रतां, वैचित्र्यं, विलक्षणतां, असाधारणत्वं वा बोधयति। 'उक्ति' इति कथनं, वचनं, व्यक्तीकरणं वा। अतः वक्रोक्तिः असामान्यकथनविधिः, विलक्षणव्यक्तीकरणप्रणाली वा भवति। कुन्तकस्य मते, यत्र काव्ये सामान्यकथनात् भिन्नं वैचित्र्यपूर्णं च कथनं भवति, तत्र वक्रोक्तिः विद्यते।¹⁶ इदं वक्रत्वं केवलं शब्दस्तरे न, किन्तु अर्थस्तरे, वाक्यरचनायां, प्रकरणे, सम्पूर्णप्रबन्धे च दृश्यते। अस्य सिद्धान्तस्य महत्त्वं तत्र अस्ति यत् अयं काव्यस्य मौलिकं स्वरूपं प्रकाशयति। पूर्वाचार्यैः प्रतिपादिताः सिद्धान्ताः प्रायः काव्यस्य बाह्यगुणान् वा उपादानान् वा विमृशन्ति। रसः भावस्य परिणामः, अलङ्कारः शोभाकरः धर्मः, ध्वनिः व्यङ्ग्यार्थः इति।^{1,18} परन्तु वक्रोक्तिः काव्यस्य अन्तर्निहितं स्वभावं, काव्यकारस्य मौलिकं सृजनशीलतां च दर्शयति। यथा कुन्तकः स्वयं कथयति - 'वैदग्ध्यभङ्गिभणितिः वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्' इति।¹⁶

सैद्धान्तिकः आधारः**कुन्तकस्य प्रतिपादनम्**

कुन्तकाचार्यः स्वग्रन्थे वक्रोक्तिजीवितम् इत्यस्मिन् वक्रोक्तेः व्यापकं परिभाषां प्रस्तौति।¹⁶ तस्य मते, काव्ये यत् किमपि वैदग्ध्यं, चातुर्यं, कौशलं वा दृश्यते, तत् सर्वं वक्रोक्तेः अन्तर्गतम्। 'शब्दार्थयोः सहितयोः वक्रता वैदग्ध्यभङ्गिभणितिः' इति तस्य मूलसूत्रम्।⁵ अत्र शब्दार्थयोः सहितयोः इति विशेषणं महत्त्वपूर्णम्, यतः वक्रोक्तिः न केवलं शब्दस्य वा अर्थस्य वा वक्रता, किन्तु तयोः संयोगे निहिता वक्रता अस्ति।

कुन्तकः स्पष्टीकरोति यत् वक्रोक्तिः त्रिविधा भवति - शब्दविन्यासवैचित्र्यम्, पदविन्यासवैचित्र्यम्, प्रबन्धविन्यासवैचित्र्यम् च। शब्दविन्यासवैचित्र्ये वर्णानां, अक्षराणां वा विन्यासे वैचित्र्यं भवति। पदविन्यासवैचित्र्ये पदानां रचनायां नूतनता दृश्यते। प्रबन्धविन्यासवैचित्र्ये सम्पूर्णस्य काव्यस्य संरचनायां मौलिकता विद्यते। एवं त्रिविधा विभागः पुनः षड्विधा भवति यदा शब्दविन्यासे वर्णवक्रता, पदपूर्वार्धवक्रता च, पदविन्यासे पदपरार्धवक्रता, वाक्यवक्रता च, प्रबन्धविन्यासे प्रकरणवक्रता, प्रबन्धवक्रता च गण्यन्ते।^{16,5}

वैदग्ध्यभङ्गिभणितिः

कुन्तकस्य प्रसिद्धं सूत्रं 'वैदग्ध्यभङ्गिभणितिः वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्' इति बहुविधं विमर्शनं प्राप्तम्।^{16,5} अत्र 'वैदग्ध्य' इति शब्दः प्राज्ञत्वं, कौशलं, निपुणतां वा द्योतयति। 'भङ्गि' इति शैली, प्रकारः, रीतिः वा। 'भणिति' इति कथनं, व्यक्तीकरणं वा। अतः वैदग्ध्यभङ्गिभणितिः इत्यनेन कुशलतापूर्वकं विशिष्टशैल्या उक्तं कथनं बोध्यते। इदं काव्यस्य जीवितं, काव्यस्य आत्मा, काव्यस्य मूलभूतं तत्त्वम् इति कुन्तकस्य दृढं मतम्।

इदं सूत्रं काव्यशास्त्रे क्रान्तिकारकं मन्यते यतः अनेन काव्यस्य स्वरूपं नवीनदृष्ट्या दृश्यते।^{5,6} पूर्वं आचार्याः काव्ये रसं, अलङ्कारं, ध्वनिं वा प्रमुखत्वेन स्थापयन्ति स्म। कुन्तकः तु कथयति यत् एतानि सर्वाणि तदैव सार्थकानि यदा तेषु वक्रोक्तिः विद्यते। रसः अपि वक्रोक्त्या विना प्रभावशून्यः स्यात्। अलङ्कारः अपि यदि सामान्यरीत्या प्रयुक्तः स्यात् तर्हि न शोभते। ध्वनिः अपि वक्रोक्तिरहितः नीरसः स्यात्। अतः वक्रोक्तिः सर्वेषां काव्यगुणानां मूलम् इति कुन्तकस्य स्थापना।¹⁶

वक्रोक्तिसिद्धान्तस्य दार्शनिकाधारः

वक्रोक्तिसिद्धान्तस्य दार्शनिकाधारः भारतीयसौन्दर्यशास्त्रस्य गभीरपरम्परायां निहितः अस्ति। अभिनवगुप्ताचार्यः स्वलोचनटीकायां प्रतिभायाः सृजनशक्तेः च विषये गम्भीरं विवेचनं करोति।¹¹ प्रतिभा इति काव्यकारस्य सा शक्तिः या साधारणभाषायाः असाधारणकाव्यभाषायां परिवर्तनं करोति। कुन्तकस्य वक्रोक्तिसिद्धान्ते अपि प्रतिभायाः एषा भूमिका केन्द्रीयीया अस्ति — वैदग्ध्यं हि प्रतिभायाः एव अभिव्यक्तिः।^{16,11} यदा काव्यकारः प्रतिभायां प्रेरितः भाषायां वक्रतां सृजति, तदा सा वक्रता काव्यस्य जीवनं भवति। अतः वक्रोक्तिः केवलं बाह्यालङ्कारः न, अपितु प्रतिभाप्रसूता आन्तरिका सृजनशीलता इति दार्शनिकस्तरे अवगन्तव्यम्।

चमत्कारः इति सौन्दर्यानुभवस्य प्रमुखं लक्षणम् अस्ति। अभिनवगुप्तः अभिनवभारत्यां चमत्कारस्य सौन्दर्यशास्त्रीयं विवेचनं करोति — चमत्कारः रसानुभवस्य अनिवार्यं अङ्गम् इति।^{11,19} वक्रोक्तिसिद्धान्ते अपि चमत्कारस्य महत्त्वपूर्णा भूमिका अस्ति। कुन्तकस्य मते, वक्रोक्तिः एव काव्ये चमत्कारं जनयति।¹⁶ यदा पाठकः काव्ये वक्रतां प्रतिपद्यते, तदा तस्य हृदये विस्मयः, आह्लादः, चमत्कारश्च उत्पद्यते। एवं वक्रोक्तिः चमत्कारस्य हेतुः, चमत्कारश्च रसानुभवस्य सोपानम् इति दार्शनिकः सम्बन्धः स्पष्टः भवति।

भारतीयदर्शने शब्दस्य स्फोटस्वरूपं भर्तृहरिणा वाक्यपदीये विस्तरेण विवेचितम्। स्फोटसिद्धान्तानुसारं शब्दः केवलं बाह्यध्वनिः न, अपितु अर्थस्य प्रकाशकः।²⁵ वक्रोक्तिसिद्धान्तः अपि शब्दस्य एतां गहनां शक्तिं स्वीकरोति। वक्रोक्तौ शब्दः साधारणार्थात् अतिरिक्तम् अर्थं प्रकटयति — एतत् स्फोटसिद्धान्तस्य काव्यशास्त्रीयं अनुप्रयोगम् इति वक्तुं शक्यते। अतः वक्रोक्तिसिद्धान्तः व्याकरणदर्शनस्य, सौन्दर्यशास्त्रस्य, काव्यविमर्शस्य च सङ्गमस्थले तिष्ठति इति निश्चीयते।^{2,25}

ऐतिहासिकः विकासः

पूर्वसूत्रभूमिः

यद्यपि कुन्तकः वक्रोक्तिसिद्धान्तस्य प्रधानः प्रवक्ता मन्यते, तथापि अस्य सिद्धान्तस्य बीजानि पूर्वग्रन्थेषु अपि दृश्यन्ते। भामहस्य काव्यालङ्कारे वचनवैचित्र्यस्य चर्चा विद्यते।^{5,6,32} दण्डी स्वकाव्यादर्शे मार्गद्वयं प्रतिपादयति - वैदर्भीमार्गं गौडीयमार्गं च। अत्र वैदर्भीमार्गः प्रसादगुणप्रधानः, गौडीयमार्गः तु ओजोगुणप्रधानः इति भेदः कथ्यते। एषा मार्गभेदः अपि कथनवैचित्र्यस्य द्योतकः अस्ति।

वामनाचार्यः स्वरीतिसिद्धान्ते पदरचनारीतिं प्रमुखत्वेन निरूपयति।³⁰ पाञ्चालीरीतिः, वैदर्भीरीतिः, गौडीयरीतिः इति त्रिविधा रीतिः तेन प्रतिपाद्यते। रीतिः इति पदरचनारीतिः विशेषः इति वामनस्य परिभाषा। इयं रीतिसिद्धान्तः अपि वक्रोक्तिसिद्धान्तस्य पूर्ववर्तिनी सूत्रधारा मन्यते, यतः अत्रापि कथनविशेषस्य महत्त्वं स्वीक्रियते।⁶

कुन्तकस्य योगदानम्

कुन्तकस्य मौलिकं योगदानं तत्र अस्ति यत् सः वक्रोक्तिं केवलं एकं अलङ्कारं न मन्यते, अपितु काव्यस्य मूलभूतं तत्त्वं स्वीकरोति।^{5,15,22} पूर्वाचार्यैः वक्रोक्तिः शब्दालङ्कारेषु अन्यतमा गण्यते स्म। परन्तु कुन्तकः तां काव्यजीवितरूपेण प्रतिष्ठापयति। सः कथयति यत् काव्ये यत् किमपि आकर्षकं, प्रभावशालि, स्मरणीयं वा विद्यते, तत् सर्वं वक्रोक्तेः कारणात् एव भवति।

कुन्तकः वक्रोक्तेः व्यापकं वर्गीकरणं प्रस्तौति। सः षड्विधां वक्रतां निरूपयति - वर्णवक्रता, पदपूर्वार्धवक्रता, पदपरार्धवक्रता, वाक्यवक्रता, प्रकरणवक्रता, प्रबन्धवक्रता च।¹⁶ प्रत्येकस्य वक्रतायाः अपि अनेकाः उपविभागाः सन्ति। एवं कुन्तकः सूक्ष्मतया काव्ये वक्रतायाः सर्वान् प्रकारान् विश्लेषयति। इदं व्यापकं विश्लेषणं कुन्तकस्य विशिष्टं योगदानम्।

परवर्तिप्रभावः

कुन्तकस्य वक्रोक्तिसिद्धान्तः परवर्तिनां आचार्याणां विमर्शं प्रभावितवान्। मम्मटः स्वकाव्यप्रकाशे वक्रोक्तिं शब्दालङ्कारेषु एकं स्थानं ददाति, यद्यपि सः तां काव्यजीवितरूपेण न स्वीकरोति।^{18,24} रुय्यकः स्वग्रन्थे अलङ्कारसर्वस्वे वक्रोक्तेः विस्तृतं चर्चां करोति। जयदेवः चन्द्रालोकग्रन्थे वक्रोक्तेः अनेकान् भेदान् निरूपयति।⁶

विश्वनाथः साहित्यदर्पणे वक्रोक्तिं पारिभाषिकरूपेण परिभाषयति - 'वक्रोक्तिरन्यसङ्क्रान्तवाच्यावाच्यविभाविनी' इति।³¹ अत्र वक्रोक्तिः एकस्य वस्तुनः वक्त्रा उक्तस्य अन्यस्मै वस्तुने श्रोत्रा परिकल्पनं भवति इति अभिप्रायः। इदं परिभाषा परम्परागतं वक्रोक्तिलक्षणं दर्शयति। अप्पय्यदीक्षितः, जगन्नाथपण्डितराजः इत्यादयः आचार्याः अपि वक्रोक्तिविषये स्वानि मतानि प्रकटितवन्तः।^{6,14}

वक्रोक्तेः वर्गीकरणम्**षड्विधा वक्रता**

कुन्तकः वक्रतां षड्विधां विभजति। प्रथमतः वर्णवक्रता, द्वितीयतः पदपूर्वार्धवक्रता, तृतीयतः पदपरार्धवक्रता, चतुर्थतः वाक्यवक्रता, पञ्चमतः प्रकरणवक्रता, षष्ठतः प्रबन्धवक्रता च।¹⁶ एतासां प्रत्येकस्य विशेषाः लक्षणानि सन्ति। एषा षड्विधा विभागः काव्यस्य सूक्ष्मस्तरात् स्थूलस्तरं यावत् वक्रतायाः विश्लेषणं करोति।

वर्णवक्रता

वर्णवक्रता वर्णानां अक्षराणां वा विन्यासे वैचित्र्यं भवति। यत्र काव्ये वर्णसमूहानां सुन्दरः योजना भवति, श्रवणमधुरता च उत्पद्यते, तत्र वर्णवक्रता विद्यते।^{16,5} अनुप्रासः, यमकः, चित्रकाव्यम् इत्यादयः अलङ्काराः वर्णवक्रतायाः उदाहरणानि सन्ति। यथा - 'कालिदासः महाकविः' इत्यत्र 'क' वर्णस्य आवृत्तिः मधुरता जनयति। 'मालामाला' इति यमके द्वयोः भिन्नार्थयोः पदयोः समानवर्णसमूहः आकर्षकः भवति।

पदपूर्वार्धवक्रता

पदपूर्वार्धवक्रता शब्दनिर्माणे वैचित्र्यं दर्शयति। अत्र धातूनां, उपसर्गाणां, प्रत्ययानां च असामान्यः प्रयोगः भवति। नूतनानां पदानां निर्माणं, विशिष्टार्थवाचिनां शब्दानां रचना च अस्याः वक्रतायाः विषयः।¹⁶ यथा कालिदासः 'तनुमध्या' इति पदेन नारीकटिसौकुमार्यं सुन्दरतया व्यक्तं करोति। 'प्रथमोद्गमः' इति पदेन आदिमोत्पत्तिः बोध्यते।

पदपरार्धवक्रता

पदपरार्धवक्रता पदानां अर्थे वैचित्र्यं प्रदर्शयति। अत्र शब्दस्य लाक्षणिकः, व्यङ्ग्यः, लोकोत्तरः वा अर्थः ग्रह्यते।¹⁶ रूपकम्, उपमा, उत्प्रेक्षा इत्यादयः अर्थालङ्काराः अस्याः वक्रतायाः अन्तर्गताः। यथा 'मुखचन्द्रः' इति पदे मुखं चन्द्रवत् सुन्दरम् इति रूपकेण वैचित्र्यं जायते। 'नेत्रकमलम्' इति पदे नेत्रयोः कमलसदृशत्वं कोमलत्वं च बोध्यते।

वाक्यवक्रता

वाक्यवक्रता वाक्यरचनायां वैचित्र्यं प्रदर्शयति। अत्र पदानां क्रमः, वाक्यस्य संरचना, अन्वयः च असामान्यः भवति।¹⁶ विपर्ययः, विरोधाभासः, विशेषोक्तिः, काव्यलिङ्गम् इत्यादयः अलङ्काराः वाक्यवक्रतायाः उदाहरणानि। यथा 'मृतोऽपि जीवति' इति वाक्ये विरोधाभासः वक्रतां जनयति। 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः' इति वाक्यरचना विशिष्टा अस्ति।

प्रकरणवक्रता

प्रकरणवक्रता प्रकरणस्य अर्थात् काव्यखण्डस्य वा रचनायां वैचित्र्यं भवति। अत्र एकस्मिन् प्रकरणे रसानां, भावानां, विषयाणां वा सुन्दरः समन्वयः भवति।¹⁶ कथानकस्य विशिष्टः प्रस्तुतिः, घटनानां नाटकीयः योजना च अस्याः वक्रतायाः लक्षणानि। यथा मेघदूते पूर्वमेघः उत्तरमेघः च द्वौ भागौ सन्ति। प्रथमे भागे यक्षस्य विरहवर्णनं, द्वितीये मेघस्य यात्रावर्णनम् इति प्रकरणवक्रता सुन्दरतया प्रदर्शिता।

प्रबन्धवक्रता

प्रबन्धवक्रता सम्पूर्णस्य काव्यप्रबन्धस्य संरचनायां वैचित्र्यं प्रदर्शयति। अत्र काव्यस्य समग्रः योजना, सर्गविभागः, कथाप्रवाहः, उपसंहारः च विशिष्टः भवति। महाकाव्यस्य रचनायां प्रबन्धवक्रता स्पष्टतया दृश्यते।¹⁶ यथा रघुवंशे कालिदासः रघुवंशस्य पूर्णं इतिहासं सर्गानुसारं प्रस्तौति। प्रत्येकस्य सर्गस्य विशिष्टः रसः, विशिष्टं विषयः च विद्यते। एवं समग्रप्रबन्धः सुसंगतः आकर्षकः च भवति।

वक्रोक्तिभेदानां तुलनात्मकालोचनम्

अधः प्रदत्तं तालिकायां वक्रोक्तेः षड्विधभेदानां तुलनात्मकं विश्लेषणं प्रस्तूयते। प्रत्येकस्य भेदस्य स्तरः, विषयः, उदाहरणम् इत्यादयः दर्शिताः सन्ति।

तालिका १: वक्रोक्तेः षड्विधभेदानां तुलनात्मकं विश्लेषणम्

भेदः	स्तरः	विषयः	प्रभावः	सम्बद्धाः अलङ्काराः	उदाहरणम्
वर्णवक्रता	सूक्ष्मतमः	वर्णविन्यासः	श्रवणमाधुर्यम्	अनुप्रासः, यमकः	काकः कृष्णः पिकः कृष्णः
पदपूर्वार्धवक्रता	सूक्ष्मः	शब्दनिर्माणम्	नूतनत्वम्	श्लेषः	तनुमध्या
पदपरार्धवक्रता	मध्यमः	पदार्थः	अर्थवैचित्र्यम्	रूपकम्, उपमा	मुखचन्द्रः
वाक्यवक्रता	मध्यमः	वाक्यरचना	वाक्यवैचित्र्यम्	विरोधाभासः	मृतोऽपि जीवति
प्रकरणवक्रता	स्थूलः	काव्यखण्डः	प्रकरणसौन्दर्यम्	समासोक्तिः	मेघदूतस्य भागद्वयम्
प्रबन्धवक्रता	स्थूलतमः	समग्रप्रबन्धः	प्रबन्धसौन्दर्यम्	सर्गविभागः	रघुवंशम्

अन्यैः सिद्धान्तैः सह तुलनात्मकविश्लेषणम्

वक्रोक्तिः ध्वनिश्च

वक्रोक्तिसिद्धान्तस्य ध्वनिसिद्धान्तेन सह महत्त्वपूर्णः सम्बन्धः अस्ति। आनन्दवर्धनाचार्येण प्रतिपादितः ध्वनिसिद्धान्तः काव्यस्य आत्मानं व्यङ्ग्यार्थं निहितं मन्यते।^{1,12,13} ध्वनिः त्रिविधः - वस्तुध्वनिः, अलङ्कारध्वनिः, रसध्वनिः च। अत्र व्यङ्ग्यार्थः प्रधानः, वाच्यार्थः गौणः भवति। कुन्तकस्य वक्रोक्तिसिद्धान्तः तु कथनविधौ वैचित्र्यं प्रमुखत्वेन स्वीकरोति। द्वयोः सिद्धान्तयोः मध्ये समानता अपि असमानता अपि विद्यते। समानता तत्र यत् उभौ सिद्धान्तौ काव्यस्य सूक्ष्मं स्वरूपं विमृशतः।²⁰ उभयोः मते काव्यं केवलं शब्दार्थयोः समुच्चयः न, किन्तु तत्र अतिरिक्तं किमपि अस्ति। असमानता तु तत्र यत् ध्वनिसिद्धान्तः व्यङ्ग्यार्थं प्रमुखं करोति, वक्रोक्तिसिद्धान्तः तु कथनशैलीं प्रमुखां करोति। ध्वनौ 'किं व्यज्यते' इति प्रश्नः महत्त्वपूर्णः, वक्रोक्तौ तु 'कथं व्यज्यते' इति प्रश्नः प्रधानः।

वक्रोक्तिः अलङ्कारश्च

अलङ्कारसिद्धान्तः भामहदण्डिप्रभृतिभिः आचार्यैः प्रतिपादितः।^{18,9} अस्य सिद्धान्तस्य मते अलङ्काराः काव्यस्य शोभां वर्धयन्ति। 'काव्यशोभाकरान् धर्मान् अलङ्कारान् प्रचक्षते' इति मम्मटस्य प्रसिद्धं लक्षणम्।^{18,4} अलङ्काराः शब्दालङ्काराः अर्थालङ्काराः च द्विविधाः। उपमा, रूपकम्, उत्प्रेक्षा इत्यादयः अर्थालङ्काराः, अनुप्रासः, यमकः, श्लेषः इत्यादयः शब्दालङ्काराः।

वक्रोक्तिसिद्धान्तः अलङ्कारसिद्धान्तात् भिन्नः अस्ति। अलङ्कारसिद्धान्ते अलङ्काराः काव्यस्य बाह्यगुणाः मन्यन्ते, ये काव्यं शोभयन्ति। परन्तु वक्रोक्तिसिद्धान्ते वक्रोक्तिः काव्यस्य आत्मा मन्यते, न तु बाह्यगुणः।^{5,15} कुन्तकस्य मते अलङ्काराः अपि यदा वक्रतया प्रयुक्ताः भवन्ति, तदैव ते प्रभावशालिनः भवन्ति। सामान्यरीत्या प्रयुक्तः अलङ्कारः न आकर्षति। अतः वक्रोक्तिः अलङ्कारस्य अपि मूलभूतं तत्त्वं भवति।

वक्रोक्तिः रससिद्धान्तश्च

रससिद्धान्तः भरतमुनिना नाट्यशास्त्रे प्रतिपादितः। 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति रसस्य निष्पत्तिः व्याख्याता।^{6,10} रसः अष्टविधः - शृङ्गारः, हास्यः, करुणः, रौद्रः, वीरः, भयानकः, बीभत्सः, अद्भुतः च इति। परवर्तिनः आचार्याः शान्तरसं नवमं रसं स्वीकुर्वन्ति। रसः काव्यस्य आत्मा इति प्राचीना मान्यता अस्ति। काव्यं रसात्मकं भवितव्यम् इति रससिद्धान्तस्य मूलम्।

वक्रोक्तिसिद्धान्तः रससिद्धान्तस्य विरोधी न अस्ति, किन्तु तस्य पूरकः। कुन्तकः न वदति यत् रसः न महत्त्वपूर्णः। सः तु वदति यत् रसः अपि वक्रोक्त्या विना प्रभावशून्यः स्यात्।^{16,20} यथा करुणरसस्य व्यक्तीकरणे यदि सामान्यकथनं भवति, तर्हि सः न प्रभावति। परन्तु यदि वक्रोक्त्या विशिष्टशैल्या तस्य व्यक्तीकरणं भवति, तर्हि सः हृदयस्पर्शी भवति। अतः वक्रोक्तिः रसस्य उत्कर्षे सहायिका भवति।

अभिनवगुप्तस्य दृष्टिकोणः

अभिनवगुप्तः काश्मीरशैवदर्शनस्य प्रमुखः आचार्यः सौन्दर्यशास्त्रस्य च महान् व्याख्याता। सः आनन्दवर्धनस्य ध्वन्यालोकस्य लोचनटीकायां वक्रोक्तिसिद्धान्तस्य स्थानं ध्वनिरससिद्धान्तस्य व्यापकचौकट्यां निर्धारयति।^{1,11} अभिनवगुप्तस्य मते, वक्रोक्तिः ध्वनिसिद्धान्तस्य विरोधिनी न अस्ति — अपितु ध्वनेः अभिव्यक्तिसाधनेषु वक्रोक्तिः एकं प्रमुखं साधनम् अस्ति। काव्ये व्यङ्ग्यार्थस्य प्रतीतिः बहुधा वक्रोक्तिमार्गेण एव भवति — यत्र शब्दस्य वक्रप्रयोगः अर्थस्य गहनतरं स्तरं प्रकाशयति।^{11,20} अभिनवगुप्तः एवं द्वयोः सिद्धान्तयोः सामञ्जस्यं स्थापयित्वा भारतीयसौन्दर्यशास्त्रस्य समग्रं दर्शनं प्रस्तौति।

अभिनवभारत्यां भरतस्य नाट्यशास्त्रस्य व्याख्यायां अभिनवगुप्तः रसानुभवस्य प्रक्रियायां काव्यभाषायाः विशिष्टतायाः महत्त्वं प्रतिपादयति।^{19,11} तस्य मते, नाट्ये रसनिष्पत्तिः केवलं विभावानुभावव्यभिचारिभिः न भवति — तत्र काव्यभाषायाः सौन्दर्यम् अपि अनिवार्यम्। एतत् सौन्दर्यं बहुशः वक्रोक्तिरूपेण प्रकटते — संवादिषु शब्दचातुर्यं, वर्णनेषु अनपेक्षिताः उपमाः, कथानके अभूतपूर्वाः परिस्थितयः च।¹⁹ एवम् अभिनवगुप्तः ध्वनिं रसं वक्रोक्तिं च एकस्मिन् समग्रे सौन्दर्यशास्त्रीये चौकट्ये संयोजयति, यत्र प्रत्येकः सिद्धान्तः अन्यं पूरयति, न तु विरोधयति। एतत् समन्वयात्मकं दर्शनं भारतीयकाव्यशास्त्रस्य अमूल्यं योगदानम् अस्ति।^{20,11}

व्यावहारिकप्रयोगाः उदाहरणानि च

कालिदासस्य काव्येषु वक्रोक्तिः

कालिदासः संस्कृतसाहित्ये महाकविः मन्यते। तस्य काव्येषु वक्रोक्तेः सुन्दराणि उदाहरणानि प्राप्यन्ते।^{6,15} मेघदूते प्रथम श्लोके एव वक्रोक्तिः दृश्यते - 'कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः' इति। अत्र 'कश्चित्' इति पदेन यक्षस्य विशिष्टता व्यज्यते। सामान्येन 'कश्चित्' इति अनिर्दिष्टार्थवाचकं पदम्, परन्तु अत्र तेन विशेषः व्यज्यते। एषा पदपरार्थवक्रता।

रघुवंशे अपि वक्रोक्तेः उत्तमानि उदाहरणानि सन्ति। 'क्षितौ वज्रमिवाधिष्ठे' इति दिलीपस्य वर्णने रूपकवक्रोक्तिः दृश्यते। 'तनुमध्या' इति पदे पदपूर्वार्धवक्रता विद्यते। 'रघूनामन्वयः' इत्यस्मिन् प्रबन्धे सर्गानुसारं रघुवंशस्य इतिहासस्य वर्णनं प्रबन्धवक्रतायाः उदाहरणम्। कुमारसम्भवे शिवपार्वत्योः विवाहवर्णने प्रकरणवक्रता सुन्दरतया दृश्यते।

बाणभट्टस्य काव्येषु वक्रोक्तिः

बाणभट्टः संस्कृतगद्यकाव्यस्य सर्वश्रेष्ठः प्रतिनिधिः मन्यते। तस्य कादम्बर्या हर्षचरिते च गद्यवक्रोक्तेः अनुपमानि उदाहरणानि प्राप्यन्ते।^{6,17} कादम्बर्या बाणः दीर्घसमासयुक्तानि वाक्यानि रचयति येषु पदविन्यासस्य, अर्थवक्रतायाः, ध्वनिसौन्दर्यस्य च अद्भुतं सामञ्जस्यं दृश्यते। तस्य गद्ये वाक्यवक्रता प्रधाना — वाक्यस्य दीर्घता, पदानां अनपेक्षितः क्रमः, समासानां जटिलता च मिलित्वा एकं अनन्यसाधारणं काव्यशैलीं निर्मान्ति। कुन्तकः स्वयं बाणस्य गद्यं वक्रोक्तेः उत्तमोदाहरणत्वेन उल्लिखति।¹⁶

हर्षचरिते बाणभट्टस्य वक्रोक्तिशैली भिन्नरूपेण प्रकाशते। ऐतिहासिककथानकस्य वर्णने बाणः अलङ्कारबहुलां शैलीं प्रयुङ्क्ते यत्र रूपकाणां, उपमानां, उत्प्रेक्षाणां च सर्जनात्मकः प्रयोगः गद्यस्य सौन्दर्यं वर्धयति।^{6,17} प्रकृतिवर्णने, युद्धवर्णने, भावचित्रणे च बाणस्य पदवक्रता विशिष्टा — सः साधारणविषयान् अपि असाधारणभाषया चित्रयति। एतत् गद्यवक्रोक्तेः प्रामाणिकं निदर्शनम् अस्ति यत् वक्रोक्तिः केवलं पद्यकाव्ये न, अपितु गद्यकाव्ये अपि समानरूपेण प्रवर्तते।

श्रीहर्षस्य नैषधीयचरिते वक्रोक्तिः

श्रीहर्षस्य नैषधीयचरितं संस्कृतमहाकाव्येषु शब्दार्थवक्रतायाः चरमोत्कर्षं प्रदर्शयति।^{6,3} अस्मिन् काव्ये श्लेषालङ्कारस्य, शब्दचित्रस्य, अर्थगाम्भीर्यस्य च अतिशयः प्रयोगः दृश्यते। श्रीहर्षः एकस्मिन् श्लोके बहुविधान् अर्थान् एकदा एव प्रकटयति — एतत् पदपूर्वार्धवक्रतायाः पदपरार्धवक्रतायाः च उत्कृष्टं निदर्शनम्।¹⁶ तस्य काव्ये शब्दानां बहुअर्थकत्वं इतोऽप्यधिकं विकसितम् — एकः शब्दः एकदा लौकिकार्थं, एकदा शास्त्रीयार्थं, एकदा काव्यार्थं च प्रयुक्तः भवति। नैषधीयचरिते वाक्यवक्रतायाः अपि उत्तमानि उदाहरणानि सन्ति। श्रीहर्षः दार्शनिकविषयान् — न्यायवैशेषिकसिद्धान्तान्, वेदान्तविचारान् च — काव्यभाषायां प्रस्तौति।³ एतत् प्रकरणवक्रतायाः अपि उदाहरणम् — यत्र दर्शनशास्त्रस्य विषयाः काव्यप्रकरणे अनपेक्षितरूपेण आगत्य काव्यस्य बौद्धिकं स्तरं वर्धयन्ति। कुन्तकस्य वक्रोक्तिवर्गीकरणानुसारं श्रीहर्षस्य काव्यं षड्विधवक्रतायाः समग्रं प्रदर्शनम् इति वक्तुं शक्यते, यतः तस्य काव्ये वर्णवक्रतातः प्रबन्धवक्रतापर्यन्तं सर्वाः वक्रताः समृद्धरूपेण विद्यन्ते।²

भवभूतेः काव्येषु वक्रोक्तिः

भवभूतेः अपि महाकविः अस्ति। तस्य उत्तररामचरिते वाक्यवक्रतायाः उत्तमानि उदाहरणानि प्राप्यन्ते।⁶ 'एकोऽहं द्वितीया त्वं तृतीयः शिशिरातपः' इति वाक्ये वाक्यरचनायां विशेषः अस्ति। मालतीमाधवे प्रेमवर्णने पदपरार्धवक्रता दृश्यते। भवभूतेः वाक्यानि प्रायः दीर्घाणि जटिलानि च भवन्ति, यत्र वाक्यवक्रता स्पष्टतया दृश्यते।

माघस्य काव्येषु वक्रोक्तिः

माघः शिशुपालवधकाव्यस्य रचयिता। तस्य काव्ये वर्णवक्रता, पदवक्रता च प्रचुरतया विद्यते।⁶ 'समासोक्तिः समस्तार्था गूढार्था सूक्ष्मदर्शिनी' इति तस्य काव्यविषये उक्तम्। माघस्य श्लोकाः प्रायः समासबहुलाः भवन्ति, यत्र पदपूर्वार्धवक्रता स्पष्टा। अनुप्रासस्य प्रयोगः अपि तस्य काव्ये बाहुल्येन दृश्यते, यत् वर्णवक्रतायाः उदाहरणम्।

वक्रोक्तेः पाश्चात्यसाहित्यसिद्धान्तैः तुलना

वक्रोक्तिसिद्धान्तस्य पाश्चात्यसाहित्यसिद्धान्तैः सह तुलना अत्यन्तं रोचका फलप्रदा च अस्ति। विंशतितमशताब्द्याम् रूसदेशीयाः औपचारिकतावादिनः (Russian Formalists) "विअपरिचितीकरणम्" (ostranenie/defamiliarization) इति संकल्पनां प्रतिपादितवन्तः।²⁷ विक्टर श्क्लोव्स्कीमहोदयः (Viktor Shklovsky) वदति यत् साहित्यस्य प्रधानं कार्यं पाठकस्य प्रत्यक्षानुभवं नवीकर्तुम् अस्ति — साधारणवस्तूनां दर्शनं असाधारणरूपेण कारयितुम्।²⁷ एषा संकल्पना कुन्तकस्य वक्रोक्तिसंकल्पनया आश्चर्यकररूपेण सदृशी अस्ति। वक्रोक्तिः अपि भाषायाः साधारणप्रयोगात् विचलनम् एव — यत्र काव्यकारः भाषां विलक्षणरूपेण प्रयुङ्क्ते येन पाठकस्य अनुभवः नवीनः भवति।

शैलीविज्ञाने (stylistics) "अग्रभूमिकरणम्" (foregrounding) इति संकल्पना यान् मुकारोव्स्कीमहोदयेन (Jan Mukarovsky) प्रतिपादिता।²¹ अस्याः संकल्पनायाः अनुसारं काव्यभाषा प्रतिदिनभाषातः भिन्ना भवति यतः काव्ये भाषायाः केचन अंशाः "अग्रभूमौ" स्थापिताः भवन्ति — अर्थात् ते विशेषरूपेण ध्यानाकर्षकाः भवन्ति। कुन्तकस्य षड्विधवक्रतावर्गीकरणं एतस्याः संकल्पनायाः विस्तृतं रूपम् इति वक्तुं शक्यते।¹⁶ वर्णवक्रता ध्वनिस्तरे अग्रभूमिकरणम्, पदवक्रता शब्दस्तरे, वाक्यवक्रता वाक्यस्तरे, प्रबन्धवक्रता च समग्रसंरचनास्तरे अग्रभूमिकरणम् इति व्याख्यातुं शक्यते।

विशेषतः ध्यातव्यम् अस्ति यत् कुन्तकाचार्यः एतान् विचारान् दशमशताब्द्यां प्रतिपादितवान्, पाश्चात्यविद्वांसः तु विंशतितमशताब्द्यां — अर्थात् कुन्तकः सहस्रवर्षेभ्यः पूर्वम् एव एतान् सिद्धान्तान् प्रतिपादितवान् इति।^{8,7} किन्तु एतत् केवलं कालक्रमिकं प्राथम्यं न — कुन्तकस्य सिद्धान्तः पाश्चात्यसिद्धान्तेभ्यः अधिकं व्यापकः सूक्ष्मश्च अस्ति। यत्र श्क्लोव्स्की केवलं विअपरिचितीकरणस्य सामान्यसंकल्पनां प्रस्तौति, तत्र कुन्तकः वक्रतायाः षड्विधं विस्तृतं वर्गीकरणं प्रदत्तवान्।¹⁶ एतत् भारतीयकाव्यशास्त्रस्य गहनतां सूक्ष्मतां च प्रमाणयति, तथा च तुलनात्मकसौन्दर्यशास्त्रस्य (comparative aesthetics) क्षेत्रे महत्त्वपूर्णं योगदानं करोति।⁷

समीक्षात्मकमूल्याङ्कनम्**वक्रोक्तिसिद्धान्तस्य सबलपक्षाः**

वक्रोक्तिसिद्धान्तस्य अनेके सबलपक्षाः सन्ति। प्रथमतः, अयं सिद्धान्तः काव्यस्य मौलिकस्वरूपं प्रकाशयति।^{5,15,20} काव्ये विशिष्टता, नूतनता, असाधारणत्वम् इत्यादीनि गुणानि वक्रोक्तितः एव उत्पद्यन्ते इति कुन्तकस्य स्थापना युक्तिसङ्गता। द्वितीयतः, अयं सिद्धान्तः व्यापकः अस्ति। वर्णस्तरात् प्रबन्धस्तरं यावत् सर्वत्र वक्रोक्तेः प्रयोगः सम्भवति। तृतीयतः, अयं सिद्धान्तः काव्यस्य सृजनप्रक्रियां बोधयति। काव्यकारः कथं मौलिकं रचनां करोति इति प्रश्नस्य उत्तरं वक्रोक्तिसिद्धान्ते निहितम्।

चतुर्थतः, वक्रोक्तिसिद्धान्तः काव्यस्य सूक्ष्मविश्लेषणार्थं उपयुक्तः। षड्विधवर्गीकरणेन काव्यस्य विविधस्तरेषु वक्रतायाः पहिचानः सुलभः भवति। पञ्चमतः, अयं सिद्धान्तः कालिदासप्रभृतीनां महाकवीनां काव्यानां विशेषताः स्पष्टीकर्तुं सक्षमः। षष्ठतः, वक्रोक्तिसिद्धान्तः अन्येषां सिद्धान्तानां विरोधी न अस्ति, अपितु तेषां पूरकः। रसः, ध्वनिः, अलङ्कारः इत्यादयः सर्वे वक्रोक्त्या सह समन्वितुं शक्यन्ते।

वक्रोक्तिसिद्धान्तस्य दुर्बलपक्षाः

वक्रोक्तिसिद्धान्तस्य केचन दुर्बलपक्षाः अपि सन्ति। प्रथमतः, 'वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्' इति स्थापना अतिशयोक्तिरूपा प्रतीयते।^{6,14} काव्ये वक्रोक्तेः महत्त्वं स्वीकृत्य अपि, केवलं वक्रोक्तिः एव काव्यस्य आत्मा इति वक्तुं न युक्तम्। काव्ये

रसः, भावः, कथानकम् इत्यादीनि तत्त्वानि अपि महत्त्वपूर्णानि सन्ति। द्वितीयतः, वक्रोक्तेः लक्षणं स्पष्टं न विद्यते। 'वैदग्ध्यभङ्गिभणिति' इति परिभाषा अस्पष्टा अस्ति। किं वक्रं, किं सामान्यम् इति निर्णयः व्यक्तिनिरपेक्षः न भवति।

तृतीयतः, वक्रोक्तेः अतिप्रयोगः काव्यं जटिलं दुर्बोधं च करोति। यदि काव्यकारः केवलं वक्रतां प्राप्तुं प्रयतते, तर्हि काव्यस्य सरलता, प्रसादः च नश्यतः। चतुर्थतः, वक्रोक्तिसिद्धान्तः मुख्यतया अलङ्कारस्तरे एव कार्यं करोति। काव्यस्य विषयवस्तु, भावसम्प्रेषणम् इत्यादीनि तत्त्वानि वक्रोक्तिसिद्धान्ते यथायोग्यं न विमृश्यन्ते। पञ्चमतः, कुन्तकस्य वक्रोक्तिजीवितग्रन्थः केवलं विद्वत्समाजे प्रसिद्धः अस्ति, सामान्यजनेषु न।

आधुनिकसन्दर्भे प्रासङ्गिकता

आधुनिकसन्दर्भे वक्रोक्तिसिद्धान्तः प्रासङ्गिकः अस्ति वा न इति विचारणीयम्। आधुनिकसाहित्ये नूतनतायाः, प्रयोगशीलतायाः च महत्त्वं स्वीक्रियते।^{23,26,28} अतः वक्रोक्तिसिद्धान्तः आधुनिककाव्यस्य विश्लेषणार्थं उपयुक्तः भवितुम् अर्हति। परन्तु आधुनिके समाजे सरलतायाः स्पष्टतायाः च अपि महत्त्वं विद्यते। अतः वक्रोक्तेः अतिप्रयोगः न युक्तः। वक्रोक्तिसिद्धान्तस्य मूलतत्त्वानि - मौलिकता, असाधारणत्वम्, नूतनता च - अद्यापि महत्त्वपूर्णानि सन्ति।

वक्रोक्तिसिद्धान्तस्य शैक्षिकमहत्त्वम्

वक्रोक्तिसिद्धान्तः संस्कृतकाव्यशिक्षणे अत्यन्तं उपयोगी अस्ति। छात्राणां काव्यरसानुभवक्षमतायाः विकासार्थं वक्रोक्तिवर्गीकरणं एकं प्रभावशालि शैक्षिकसाधनं भवितुम् अर्हति।^{8,29} षड्विधवक्रतावर्गीकरणस्य माध्यमेन शिक्षकाः छात्रान् काव्यस्य विविधस्तरेषु सौन्दर्यं दर्शयितुं शक्नुवन्ति। प्रथमं वर्णवक्रतायाः शिक्षणेन छात्राः ध्वनिसौन्दर्यं बोद्धुं शक्नुवन्ति, ततः क्रमशः पदवक्रतां, वाक्यवक्रतां, प्रकरणवक्रतां च अवगन्तुं समर्थाः भवन्ति। एवं वक्रोक्तिवर्गीकरणं काव्यविश्लेषणस्य क्रमबद्धं चौकट्यं प्रदत्ते यत् शैक्षिकदृष्ट्या अमूल्यम्।

सृजनात्मकलेखनस्य शिक्षणे अपि वक्रोक्तिसिद्धान्तः महत्त्वपूर्णः। छात्राणां संस्कृतकाव्यरचनासामर्थ्यस्य विकासार्थं वक्रोक्तेः अभ्यासः अत्यन्तं लाभदायकः भवति।^{8,26} यदा छात्राः वक्रोक्तेः सिद्धान्तम् अवगच्छन्ति, तदा ते स्वकाव्येषु भाषायाः सर्जनात्मकं प्रयोगं कर्तुं प्रेरिताः भवन्ति। तदतिरिक्तं, वक्रोक्तेः पाश्चात्यसिद्धान्तैः सह तुलना तुलनात्मकसाहित्यशास्त्रस्य शिक्षणे अत्यन्तम् उपयोगिनी अस्ति।⁷ एवं वक्रोक्तिसिद्धान्तः केवलं ऐतिहासिकं ज्ञानं न, अपितु जीवन्तं शैक्षिकसाधनम् अस्ति यत् संस्कृतशिक्षणस्य गुणवत्तां समृद्धं कर्तुं समर्थम्।

उपसंहारः

वक्रोक्तिसिद्धान्तः संस्कृतकाव्यशास्त्रे महत्त्वपूर्णः योगदानः अस्ति। कुन्तकाचार्येण प्रतिपादितः अयं सिद्धान्तः काव्यस्य मौलिकस्वरूपं प्रकाशयति।^{16,6,20} 'वैदग्ध्यभङ्गिभणितिः वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्' इति सूत्रेण कुन्तकः काव्ये वक्रतायाः, असाधारणतायाः, नूतनतायाः च महत्त्वं प्रतिपादयति। षड्विधा वक्रता - वर्णवक्रता, पदपूर्वार्धवक्रता, पदपरार्धवक्रता, वाक्यवक्रता, प्रकरणवक्रता, प्रबन्धवक्रता च - व्यापकं वर्गीकरणं प्रदाति।

वक्रोक्तिसिद्धान्तः अन्यैः काव्यशास्त्रसिद्धान्तैः - रससिद्धान्तेन, ध्वनिसिद्धान्तेन, अलङ्कारसिद्धान्तेन च - सम्बद्धः अस्ति, न तु विरोधी।²⁰ प्रत्येकः सिद्धान्तः काव्यस्य भिन्नं पक्षं प्रकाशयति। रससिद्धान्तः भावपक्षं, ध्वनिसिद्धान्तः व्यङ्ग्यार्थपक्षं, अलङ्कारसिद्धान्तः शोभापक्षं, वक्रोक्तिसिद्धान्तः तु कथनशैलीपक्षं प्रमुखत्वेन निरूपयति। सर्वे सिद्धान्ताः समन्वितरूपेण काव्यस्य सम्पूर्णं स्वरूपं बोधयन्ति।

कालिदासप्रभृतीनां महाकवीनां काव्येषु वक्रोक्तेः सुन्दराणि उदाहरणानि प्राप्यन्ते।^{6,15} मेघदूते, रघुवंशे, कुमारसम्भवे च वक्रोक्तेः षड्विधभेदाः दृश्यन्ते। भवभूतेः, माघस्य, बाणस्य च काव्येषु अपि वक्रोक्तिः प्रचुरतया विद्यते। वक्रोक्तिसिद्धान्तः एतेषां महाकाव्यानां विशिष्टतां स्पष्टीकर्तुं सहायकः भवति।

समीक्षात्मकदृष्ट्या वक्रोक्तिसिद्धान्तस्य सबलपक्षाः च दुर्बलपक्षाः च विद्यन्ते। व्यापकता, मौलिकता, सूक्ष्मविश्लेषणसामर्थ्यम् इत्यादयः सबलपक्षाः सन्ति। अस्पष्टपरिभाषा, अतिशयोक्ति, जटिलतायाः सम्भावना इत्यादयः दुर्बलपक्षाः। तथापि समग्रतया वक्रोक्तिसिद्धान्तः काव्यशास्त्रे महत्त्वपूर्णः अवदानः अस्ति।

आधुनिककाले अपि वक्रोक्तिसिद्धान्तः प्रासङ्गिकः अस्ति। आधुनिकसाहित्ये नूतनतायाः, प्रयोगशीलतायाः, मौलिकतायाः च महत्त्वं स्वीक्रियते।^{23,26} वक्रोक्तिसिद्धान्तः एतानि तत्त्वानि प्रतिपादयति। अतः आधुनिककाव्यस्य विश्लेषणार्थं, रचनार्थं च अयं सिद्धान्तः उपयुक्तः। परन्तु वक्रतायाः अतिप्रयोगः न कर्तव्यः, यतः काव्ये सरलतायाः स्पष्टतायाः च अपि महत्त्वं विद्यते।

निष्कर्षतः वक्रोक्तिसिद्धान्तः काव्यस्य आन्तरिकं स्वरूपं, काव्यकारस्य सृजनशीलतां, काव्यस्य असाधारणत्वं च प्रकाशयति।¹⁶ सः संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य गौरवम्, समृद्धिः च दर्शयति। कुन्तकस्य वक्रोक्तिजीवितग्रन्थः काव्यशास्त्रे मणिरत्नम् इव विराजते। वक्रोक्तिसिद्धान्तस्य अध्ययनं, मननं, प्रयोगः च काव्यप्रेमिणां कृते, काव्यकाराणां कृते, काव्यविमर्शकाणां कृते च अत्यन्तं लाभदायकः अस्ति। अयं सिद्धान्तः काव्यस्य सूक्ष्मतां, गहनतां, सौन्दर्यं च बोधयति। वक्रोक्तिः एव काव्यजीवितम् इति कुन्तकस्य उद्घोषः सदैव स्मरणीयः, अनुसरणीयः च भवति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. Anandavardhana. Dhvanyaloka with Locana Commentary of Abhinavagupta. Edited by Pattabhirama Sastri. Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series Office, 1940.
2. Bhattacharya, Bishnupada. "Kuntaka's Vakroktijīvita and Some Problems of Indian Poetics." Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute 57 (1976): 127-144.
3. Bronner, Yigal. Extreme Poetry: The South Asian Movement of Simultaneous Narration. New York: Columbia University Press, 2010.
4. Cuneo, Daniele. "Agency and Individuality in the Alaṅkāraśāstra." Wiener Zeitschrift für die Kunde Südasiens 52-53 (2009-2010): 97-125.
5. Dandin. Kavyadarsha with Commentary of Ratnaśrījñāna. Edited by Anantalal Thakur and Upendra Jha. Darbhanga: Mithila Institute, 1957.
6. De, S. K. History of Sanskrit Poetics. 2nd ed. Calcutta: Firma K. L. Mukhopadhyay, 1960.
7. Deutsch, Eliot. Studies in Comparative Aesthetics. Honolulu: University of Hawaii Press, 1975.
8. Dimock, Edward C., et al. The Literatures of India: An Introduction. Chicago: University of Chicago Press, 1974.
9. Gerow, Edwin. Indian Poetics. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1977.
10. Gnoli, Raniero. The Aesthetic Experience According to Abhinavagupta. Rome: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 1956.
11. Gnoli, Raniero. The Aesthetic Experience According to Abhinavagupta. 2nd ed. Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series Office, 1968.

12. Ingalls, Daniel H. H., Jeffrey Moussaieff Masson, and M. V. Patwardhan, trans. *The Dhvanyāloka of Ānandavardhana with the Locana of Abhinavagupta*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990.
13. Ingalls, Daniel H. H. "Ānandavardhana's Devīśataka." *Journal of the American Oriental Society* 68, no. 1 (1948): 47-56.
14. Kane, P. V. *History of Sanskrit Poetics*. 4th ed. Delhi: Motilal Banarsidass, 1971.
15. Krishnamoorthy, K. *Essays in Sanskrit Criticism*. Dharwar: Karnatak University, 1964.
16. Kuntaka. *Vakroktijivita with Sanskrit Commentary of Ramasarman*. Edited by K. Krishnamoorthy. Dharwar: Karnatak University, 1977.
17. Lienhard, Siegfried. *A History of Classical Poetry: Sanskrit, Pali, Prakrit*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1984.
18. Mammata. *Kavyaprakasa with Balapriyadarshini Commentary*. Edited by Durgaprasad and Wasudev Laxman Pansikar. Bombay: Nirnaya Sagar Press, 1934.
19. Masson, J. L., and M. V. Patwardhan. *Aesthetic Rapture: The Rasādhyāya of the Nāṭyaśāstra*. 2 vols. Poona: Deccan College, 1970.
20. McCrea, Lawrence J. *The Teleology of Poetics in Medieval Kashmir*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008.
21. Mukarovsky, Jan. "Standard Language and Poetic Language." In *Linguistics and Literary Style*, edited by Donald C. Freeman, 40-56. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1970.
22. Patankar, R. B. "Kuntaka's Contribution to Sanskrit Poetics." *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute* 45 (1964): 233-246.
23. Pollock, Sheldon. *The Language of the Gods in the World of Men: Sanskrit, Culture, and Power in Premodern India*. Berkeley: University of California Press, 2006.
24. Raghavan, V. *Bhoja's Śṛṅgāra Prakāśa*. Madras: Punarvasu, 1963.
25. Raghavan, V. *Studies on Some Concepts of the Alaṅkāra Śāstra*. Madras: Adyar Library, 1942.
26. Sharma, S. K. *Theory of Indian Poetics and Comparative Study*. New Delhi: Sarup & Sons, 2006.
27. Shklovsky, Viktor. "Art as Technique." In *Russian Formalist Criticism: Four Essays*, edited by Lee T. Lemon and Marion J. Reis, 3-24. Lincoln: University of Nebraska Press, 1965.
28. Sternbach, Ludwik. "Indian Wisdom and Its Spread Beyond India." *Journal of the American Oriental Society* 101, no. 1 (1981): 97-131.
29. Tubb, Gary A., and Emery R. Boose. *Scholastic Sanskrit: A Manual for Students*. New York: American Institute of Buddhist Studies, 2007.
30. Vamana. *Kavyalankara Sutravritti with Jayanti Commentary*. Edited by Kedaranath. Delhi: Motilal Banarsidass, 1983.
31. Vishwanatha. *Sahityadarpana with Kamadhenu Commentary*. Edited by Durgaprasad and Wasudev Laxman Pansikar. Bombay: Nirnaya Sagar Press, 1939.
32. Warder, A. K. *Indian Kavya Literature*. Vol. 3, *The Early Medieval Period: The Kāvyaṅkāra of Bhāmaha*. Delhi: Motilal Banarsidass, 1977.